

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ПОЛЬСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ЦЕНТР
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«СТАРА УМАНЬ»
ПЧ8ТУТОТ НІ8ТОШІ АКАІЖМІІ ЕИ. І А ^ ОИТС082А
\\У С2\$8ТОСНОТОЕ

***Польське національне повстання
1863 -1864рр. на Правобережній Україні:
від міфів до фактів***

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За редакцією Ігоря Кривошеї, Норберта Моравця

УДК 94(477.46) "1863/1864" (0433)
ББК 633(4Укр)51
П 54

РЕЦЕНЗЕНТИ

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України
НПУ імені М. П. Драгоманова

БОРИСЕНКО ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ

Доктор історичних наук, професор, де кант історичного факультету
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КУЗНЕЦЬ ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної Академії Наук,
заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX
- початку XX ст. Інституту історії України НАН України,
голова Національної спілки краєзнавців України

РЕЄНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

Рекомендовано до друку вченою радою

*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
протокол №4 від 17 листопада 2014 року*

П 54 Польське національне повстання 1863 - 1864 рр. на Правобережній
Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї
Моравця. - Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. - 184 с.

ISBN 978-617-525-124-9

У виданні висвітлено події польського національно-визвольного повстання
1863 - 1864 рр. на Правобережній Україні. Розкрито не лише передісторію та перебіг
повстання, але й долю окремих його учасників. Значна увага приділена діячів
російської влади, спрямованим на зменшення ролі місцевої шляхти в соціально
економічному та суспільно-політичному житті регіону після придушення царою
Січневого повстання.

Автори колективної монографії репрезентують українські наукові установи
вищого навчального закладу Києва, Донецька, Львова, Білої Церкви, Вінниці, Миколаєва
Умані, Черкаса, а також Академію імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів й учнів навчальних закладів.

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини Станіслава
Віткевича «Поранений повстанець» (1881).

**Видання стало можливим завдяки фінансовій допомозі
Посольства Республіки Польща в Україні**

УДК 94(477.46) "1863/1864" (043.3)

ББК63_3(4Укр)51

© Авторський колектив, 2014

ISBN 978-617-525-124-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ <i>Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення (Б. Гудь)</i>	6
РОЗДІЛ 1. Джерела з історії Січневого повстання на Правобережжі	
1.1. <i>Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації (Ю. Легун)</i> ...	26
1.2. <i>Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання (В. Колосник)</i>	42
1.3. <i>Деконструкція повстання. Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання (Н. Моравец)</i>	55
РОЗДІЛ 2. Населення України в польському національному повстанні 1863- 1864 рр.	
2.1. <i>Шляхта Уманщини в Січневому повстанні (І. Кривошея)</i>	65
2.2. <i>Підтримка Січневого повстання жителями Херсонської губернії Російської імперії (Є. Сінкевич)</i>	81
2.3. <i>Українські селяни Правобережжя в Січневому повстанні 1863 - 1864 рр. (Ю. Присяжнюк)</i>	87
2.4. <i>Українське селянство в стратегіях польсько-російського протистояння в ході Січневого повстання 1863 - 1864 рр. в Українському Правобережжі (Ю. Земський)</i>	101
2.5. <i>Січневе повстання в долі Домініка I Нантського (Є. Чернецький)</i>	118
РОЗДІЛ 3. Правобережна Україна після польського повстання	
3.1. <i>Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р. (С. Борисович)</i>	126
3.2. <i>Вплив повстання 1863 - 1864 рр. на поміщицьке землеволодіння в Правобережній Україні (Н. Темірова)</i>	144
3.3. <i>Бюрократ як суб'єкт русифікації на Правобережній Україні після польського Січневого повстання 1863 р. (В. Шандра)</i>	159
3.4. <i>Дворянське самоврядування на Поділлі після Січневого повстання 1863 - 1864 рр. (О. Барвінок)</i>	177

РОЗДІЛІ

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СІЧНЕВОГО ПОВСТА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

1.1. *Висвітлення обставин перебігу повстання 1863р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації*

Юрій Л
(В)

Подільська губернія, одна з потенційно схильних до повстання західних територій Російської імперії, урешті відзначилася чи не найскромнішим бойовим внеском до бунтівного руху 1863 р. Вживаючи сучасну термінологію польсько-російська боротьба на Поділлі переважно мала ознаки «віртуальної війни» та «ідеологічного протистояння». Таке враження посилюється ознайомленням зі змістом архівних документів, що залишила по собі головних імперських антиловтанських інституцій - III Відділення великого Імператорської Величності канцелярії (1826 - 1880). Сьогодні цей матеріал зберігається в Державному архіві Російської Федерації (ДА РФ) у м. Москва.

Це один із великих федеральних архівів Росії, у якому нараховується 3 фонди, які містять 5 779 280 справ переважно з ХХ ст. Основним завданням цієї архівної установи є зберігання документів вищих органів влади Російської імперії, фонди з історії Царства Польського, а також фонди урядової організації Тимчасового уряду 1917 р. Є тут і збірки особового походження відомих політичних і громадських діячів, різних політичних партій, профспілок, громадських організацій.

Цінність комплексів історичних джерел III Відділення (фонд № 1) визначається унікальністю відомостей, які передавалися місцевими поліцейськими та жандармськими посадовцями до вищих установ. Вагомим прикметом документів із цих фондів є те, що вони призначалися для відомості вищих поліцейських та державних керівників й оминали на своєму місцеві, навіть губернаторські руки. Жандармські урядники мусили інформувати столицю про ситуацію в губернії, не проминувши у своїх доносеннях і драгливих питань діяльності місцевого чиновницького апарату корупції, фахового рівня службовців. Ці відомості викривали основні проблеми бюрократичної машини імперії й за своєю природою не могли відкладатися в паперотворчості місцевих державних органів.

Особливості функціонування Відділення та специфіку концентрації справ з певної тематики найкраще розкриває його структура:

1-а експедиція займалася політичними справами - «питаннями вищої поліції й відомостями про осіб, які перебувають під поліцейським наглядом», відкриття одиниць зберігання, що мали «особливо важливе значення», стежила за громадською думкою («состоянием умов»), складала щоденні огляди ситуації в країні («всеподданнейшие» доповіді), стежила за цінним рухом, збирала відомості про зловживання чиновників та інші багатьма іншими питаннями.

До відома 2-ї експедиції належали розкольників, сектантів, іконометників, справи про кримінальні вбивства й контроль за виконанням покарання.

3-я експедиція займалася іноземцями, які проживали в Росії, і висланям жінок імперії.

4-а експедиція збирала відомості про найважливіші події в країні, стан в армії та на кордонах, зловживання місцевих чиновників.

5-а експедиція (створена в 1842 р.) займалася цензурою.

Як бачимо, слідчі та інші справи, пов'язані з польським рухом ХІХ ст., важко належать до компетенції 1-ї експедиції. Однак уважне вивчення звітів інших експедицій дозволяє виявити й у них чимало цікавих збірок із тематики, про що йтиметься далі.

Іншою характерною перевагою документів із центральних поліцейських і жандармських установ є якість їх укладання. Історики, які вишукують матеріали в обласних архівах, знають, як часом непросто прочитати той чи той документ - рукопис, часто чернетку, поспіхом «нашкрябану» писарем ХІХ ст. Зовсім інший вигляд мають чистовики, які спрямовувалися до «кабінетів»: каліграфічний почерк, високоякісний папір. Та й текст таких документів одне задоволення - уже завершений аналіз змісту, чіткий виклад квітесенції всієї справи.

Аналіз матеріалів, які розкривають роботу каральних органів Росії, веде нас до висновку, що більшу частину ХІХ ст. імперська влада вважала «польську загрозу» як одну з найбільших для державного устрою, контролю за станом речей у Західних губерніях і Царстві Польському вважався надзвичайно ретельно й прискіпливо.

Таке ставлення до проблеми формувалося з моменту переходу уламків історичної Речі Посполитої під російську владу. А основні принципи політики Росії на цих територіях творилися безпосередньо монаршою волею. Наприклад, документи, передані до III Відділення після смерті першого міністра Російської імперії (1810 - 1812) Олександра Балашова (1770 - 1837),

включали й кілька укладених ще до початку війни з Наполеоном рескриптів Олександра I щодо організації управління й поліцейської влади у «колишніх польських» губерніях. Описавши вимоги, за якими мають підбиратися кандидати на ці землі, імператор зазначає, що у своїй діяльності вони мусять керуватися спеціальними «наказами». А далі: *«Основания сих наказов могут быть следующие: 1) Приобретть доверенность особенно тех людей, кой имеют более влияния на общее мнение. 2) Не быть взяточательныи в мелочах, по строгим и твердыи в делах важных. 3) Иметь сокровенный надзор над*

теми найпаче поляками, кой по паспортам приезжают из заграници, и п малейшем на них подозрении непременно следовать за их поступками и сю доносить, сносясь между собою взаимно при переезде их из одной губернии-другую. 4) Смотреть за журналами и сочинениями, кой издаются разносят в Польских губерниях, и если найдены в них будут какие-ли непристойности, доносить сюда не взирая, что они цензурою бу пропущени. 5) О всем том, что замечено будет важного во внутренних пограничных слухах, доносить сюда, наблюдая то правило, что луч прислать известие лишнее, которое здесь может быть проверено друг сведениями, нежели пропустить что-либо для соображения Правительс полезное¹ (виділення наше).

Виконання цієї вимоги призвело до того, що з місць до централь жандармської установи надсилалася сила-силенна повідомлень і витягів справ, у яких лише з великою фантазією й уявою можна угледіти реал загрозу державному устрою. Однак прагнення контролю над велетенськ імперією в центральній владі було незборимим.

Повертаючись до подій Січневого повстання, знову відзначимо віднос[^] спокійний і мирний його перебіг на Поділлі. На наш погляд, цьому спри низка суб'єктивних й об'єктивних чинників. Зокрема найбільш активні! авторитетні постаті польської меншини на Поділлі були «виведені з гри» напередодні - у 1862 р., під час слідства в справі з поданням пам'ятної ад до царя. Обставини цього гучного процесу відомі: за «височайшим» велі детальна інформація була навіть опублікована в Журналі Міністер юстиції.

Короткий виклад подій такий: дворяни губернії 19 вересня 1862 р. \ зборах у Кам'янці-Подільському вирішили подати петицію на ім'я імпера[^] з кількома проханнями, серед яких найбільше обурення влади вик прагнення місцевої польської верхівки приєднати не тільки Поділля, але й Правобережжя до Царства Польського. Таке бажання, логічно, розглядал як спроба ревізії Поділв Речі Посполитої. Намагання авторів зверне^г обґрунтувати свої пропозиції тим, що вони «<...> желают общен Польшею, что видят в нем основание дальнейшего саморазвития польской, так и украинской народности»² виглядають неширо й шонайме кумедно. Та й кому розповідати про саморозвиток українців!? Російськ цареві? ^

Тому невдовзі за монаршим повелінням від 9 жовтня відповідальні підписання таких пропозицій були позбавлені своїх посад і пії Сенатському суду. Загалом адресу підписали біля 255 дворян губерній відповідали за все виконуючий обов'язки губернського предводите- повітові маршалки - разом 13 осіб.

16 жовтня Сенатом зроблене розпорядження доставити фігурантів справи до Санкт-Петербурга й утримувати їх під вартою до остаточ

¹ ДАРФ.-Ф 109. 1 екс.-Оп. 13. 1838. -Спр. 65.-Арк 4зв.-5зв
² ДАРФ.-Ф 109, 1 екс.-Оп. 37. 1862 -Спр. 33, ч. 10. -Арк. 47 зв.

І, А 18 січня був виголошений вирок: колишньому виконувачу губернського предводителя дворянства Олександр Садовському — і роКИМ'язнення, повітовим предводителям: бал тонкому - Едуарду Ронікеру, ММ'ТИШЬКОМ) Сигізмунду Червінському, проскурівському - Олександр ^МШПКОМУ, летицівському - Людоміру Скібневському, літинському Йосипу Радайовському, вінницькому - Людвіку Пеньковському, ІМШИМИ ін і, - Феліксу Сабанському, гайсинському- Юзефу Литовському, Михтідському - Казимиру Сабанському, ямпільському - Валеріану МвійМЮвському, могилівському - Я ну арію Сулятицькому, ушицькому - ПІМТЙб Хелмінському - по 1 рокові й 2 місяці ув'язнення у фортеці. Того ж ІІІлжс всі фігуранти справи замкнені в Санкт-Петербурзькій фортеці. МІТном, політична верхівка польської громади губернії на початку ного руху виявилася паралізованою.

Змдяки іронії долі, яка збрала всіх 13 подільських маршалків у столиці ІНІ отримали їх колективне зображення на спільній фотографії, у січні 1863 р. Це фото набуло значної популярності й пізніше {Цігіювалося живописцями¹. Щоправда, інколи його помилково датують ^МШПКОМУ. Судячи з супровідної записки, фотографія була видана з архіву ^МШПКОМУ особисто для царя (Д.Е.И.В.) 1-го червня.

Розвій повстання на Правобережжі був притумлений і рішучою та "ІІрДЄЮ позицією призначеного 6 грудня 1862 р. (у свій 63-й день М|Т'ЛІТ?Т""А генерал-губернатора Південно-Західного краю Миколи Аннінкова В Огляді краю він описує один з епізодів перших днів свого Шрвбумкня на новій посаді: «<...> Попитка пенія политических гимнов "ЩШШ уничтожена переим появлением моим в костеле, и с тех пор никаких ШІНШ демонстраций в Киве не било, кроме ношения траур а и некоторьх ЩЛЦШМіаьнмх костюмов; по и з ти последние заявлений преступного безумия і ^ЩШШКШ, ослабевая мало помалу, исчезли окончательно весною сего года при щ\$рном востребовании»³. Щоправда, автор Огляду далі зазначає, що зміни в "Гполяків мали лише зовнішній характер, а таємна агітація й надалі діяла ПОВну силу. У результаті, наприкінці квітня 1863 р. у 22-х містечках Ітої й Волинської губерній з'явилися «шайки вооруженньх ШтвЖников».

Аналіз подальших подій вмістився в короткому уривку з того ж «Огляду», ми тут подаємо: «<...> В две недели, благодаря доблести войск и верженной преданности крестьян, одушевленных давнишнею стью к своим притеснителям полякам, следами его остались только над могилами убитых, да тюрьмы наполненные пленными тиками. Подавление вооруженного мятежа стоило войскам Вашего ства 51 убитыми и 153 раненными. Трудно думать, чтобы Бители мятежа, с такими ничтожными средствами, какими они нагати, могли надеяться завладеть югозападными русскими областями;

; Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини. - Вінниця, 2007. - С. 733.
-Ф. 109. 1 екс., Оп. 40, 1865. - Спр. 77.

они рассчитывали на то, что крестьяне, между которыми, в некоторых местностях, тайная агитация успела поселить мысль о какой-то новой золотой воле, поверят заманчивым золотым грамотам и примкнут к движению; более же сдержанные из них хотя и видели несбиточность этих расчетов, но возбуждали движение, смотря на него, как на средство убедить Европейские державы, что и население югозападных губерний стремится к освобождению своему от прусского владычества. Наконец восстание поляка Западных губерний входило в план общепольской революции, как средство отвлечения войск наших от сосредоточения их в Царстве Польском. Этими целями движения объясняется, почему в нем явное участие приняла преимущественно молодежь и бездомная шляхта). Принадлежно згадемо, відсоток дрібної шляхти на Поділлі був суттєво нижчим, аніж на Київщині та Волині - це чи не одне з головних пояснень скромнішого залучення до події 1863 р.

Далі в цьому аналітичному тексті подана характеристика ролі, відіграє повстанні селянами, великими землевласниками, оглянуті заходи місцевої адміністрації й навіть запропонований перспективний план дій «ослаблення впливу поляків на ситуацію в краї. Характеризуючи ситуацію в трьох губерніях, генерал-губернатор не згадує окремо Поділля. Тим не менше ситуація в нашій губернії не випадала з-під контролю імператорської канцелярії. Підтвердженням цього слугує те, що в цій же архівній справі знаходимо стислу Записку про політичний стан Подільської губернії, долучену до звіту подільського губернатора за 1864 р.² Вона також починається загального огляду ситуації з наголосом на ролі поляків в адміністративному апараті: «Личный состав чиновников Подольской губерний, по разным часам управления, вызывает основательные опасения, так как большинство чиновников, служащих по Министерству Финансов, по Акцизному управлению по Судебной части, по Министерству Государственных Имуществ, суть люди польского происхождения. Участие, которое служащие лица приняли в революционном движении в Царстве Польском и в Северо-Западном Поволжье, здесь точно также, с самого начала влечений в Царстве Польском. Служащие здесь лица польского происхождения и их семей оделись в траур и начали носить условные патриотические знаки. Вместе с тем они прекратили знакомство с русским обществом, перестали бывать на общественных собраниях и в театре».

У відповідь губернатор розпочав чистку управлінських структур національною ознакою. Щоправда, дієвою вона була лише в поліційних структурах, де відбулася повна заміна на службовців-православних. В «частинах управління» від керівників відомств вимагали інформації про благонадійність осіб польського походження, яка надалі подавалася генерал-губернатору. Однак станом на червень 1865 р. (час укладання Записки) жодних розпоряджень із Києва щодо конкретних дій у цьому

¹ Там само - Арк 9 зв. - 10
² Там само. - Арк. 44 - 44 зв.

губернатор не отримав. І відтак він вирішив діяти самостійно: «<...> Я предложил заведующим отдельными управлениями: Председателю Казенной Палаты, Государственных Имуществ и Управляющему акцизными сборами о 90-мне подведомственных им чиновников поляков благонадежных русскими Ш.,...». При цьому не могу умолчать о неоднобразном вийманій других домоете <...>, не все с одинаковою бистротою и готовностью оказывают Шлежащее содействие в замещении чиновников польского происхождения ескими и потому еделание в этом отношении распоряжения недляются; между тем неоднобразное замещение чиновников польского происхождения русскими, по разным ведомствам, возбуждает ропот, посягающее, что замещение это делается не по распоряжению правительства, а по произвольному усмотрению Начальства».

Однак ми перейшли до наслідків повстання, залишивши позаду чимало матеріалів архіву, які розкривають деталі подій 1863-го р. на Поділлі, більш інформативною в цьому плані є 62-аркушна справа, у якій важливо відкритися звіти штаб-офіцера корпусу жандармів у Подільській губернії полковника Гедде за цей рік. Бачимо тут і чимало рапортів та відомлень інших кореспондентів із Подільської губернії.

Фактично починає справу виписка з донесення Кам'янецького поміщика до генерал-губернатора від 12 лютого 1863 р. Джерелом інформації для цього урядника в першу чергу слугували чулки, які густию чую оповили губернську столицю у цей час: «Слухи и толки между жителями г. Каменца направлены теперь более на разговоры о деле Царства Польского, между тем толпа говорит, что Варшавский центральный комитет, находящийся ныне уже в Париже, но имея агентов во всей Европе, свои распоряжения к одному - не допустит прекращения мятежа и Ипатье общее восстание Царства Польского и Литвы, а затем и в Вильне Подолье здесь почти не говориться»².

Іншою насушною для прикордонної губернії темою стала реальна чи на концентрація повстанських загонів на території суміжних держав.

Інформації про розташовані в Молдавії та Валахії легіони молодих людей «х націй під орудою Мирославського (генерала, директора Польської військової школи в Генуї), про добре озброєне польське військо в Галичині, про продаж в Австрії зброї для повстанців, про навмисне послаблення кордону з боку Австрії. Завершував цей пішній вінок чуток погіршення Наближення війни з Туреччиною та повстання мирних районів Кавказу.

Слід зазначити, що така активна циркуляція різноманітних чуток певним чином інспірувалася самими прихильниками польської ідеї, які не маючи сил протистояти російській армії у відкритому бою, спрямовували енергію на ідеологічну боротьбу. До того ж вони розпочали

активно таку діяльність, сподіваючись загітувати прибічників ідеї повстання від представників інших національних груп - перш за все українців та

М> -Ф 109., І екс.-Оп. 38, 1863.-Спр. 23,ч. 19.
само - Арк. 4.

евреїв. Саме тому в ДАРФі збереглося чимало промовистих зве українською та єврейською мовами, які час від часу знаходили в рґ районах губернії. Є серед них і поетичні твори: «Пісня українського цюго 1863-го году», «Знайте, люде, для чоґо Царвійсько тримає»² або й «Голос Шевченка з Сибіру до братів своїх українців, волиняків і подолян»:

Ознайомлення зі змістом та мовою цих агітаційних творів підштов думки, що їх авторами переважно були етнічні поляки, які докладали зусиль, щоб знайти підходи до представників інших народів. О найбільш промовистих текстів такого штабу ми наведемо повніс фрагмент зі справи «Про заворушення в Царстві Польському та За губерніях. Частина 411. З листами малоросійською мовою за піл Шуйського щодо запрошення українців до повстання»⁴. Лист з Кр спрямований невідомому адресатові в Кам'янець, був перехопле надісланий поліцейстером до губернатора, а далі - у III Відділення:

«Достопочтеннейши Пане Полковнику!

В донесеняхъ мину присьлаемьхъ зъ Руси надъБигжанской надъ Днипранской Ваше шановне Пане Полковнику имя брилюе якъ мисяць . межъ зиркамі на яснимъ неби. - Ваша довголитня практика въ воН служить порукою Вашого розуму лицарського, а Ваше имя правородн Руского походженія и любви до нашей Украйни. - Правда що Ви часъ \ служили и били поклони передъ бовваномъ пекельного щастія и причт нашої недоли Царомъ Московськими; але чиюго жъ серця нечиста с опанувала бодай хоть на часочикъ... Господь милостивий на иншихъ з и Зась осинить своєю милостью и дасть Вамъ узрити що истине ще наше сать въ воли народу нашего и въ независимости матери нашої Укр цей баткившини видь Бога нашимъ дидамо а нинП Москалі вражими стоптанно. - Польша и Литва ци дви сестри наши винали вжі кайданивъ ногу. - Вража кровь льетая по цилимъ обшари Речи Посполит падае тяжкимъ камнемъ на сердце каждого хрестьянина вопль брат нашихъ мордованнихъ царськими посипаками Муравіовьими и Берга Аненковими. — Правда що колись и панове ляхи не дуже по братни трактували але теперь вже научани довгою недолею розуму щире н добра жичать и призивають честнее козачество до гарционку за вол права наши стародавни. Господь Богъ дасть скинемъ ярмо зъ ший наш будемъ вильнуїми козаками якъ Богъ намъ судивъ бути тильки треба до. взятись щирими силами а Богъ допоможе. Чайковскіи (Атамань козс Царградскихъ) тужь до Васъ загляне и вамъ допоможе щире и багац треба тильки щобисьте зачали робити вербунокъ помежъ люд грамотними нашого щепу а помежъ миромъ старались ненависть Москаливъ (котора і е досить сильна) довести ажъ до крайности; до ці? можете употребити Духовне званіе, которое буде мати забезпечени с

¹ ДАРФ - Ф 109, 1 екс.-Оп 38, 1863 -Спр. 97, ч. 12.

² ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс.-Оп. 37, 1862 -Спр. 228.

³ ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс.-Оп. 38. 1863 -Спр 97, ч 64.

⁴ ДАРФ--Ф 109., 1 екс -Оп.38. 1863 -Спр. 23,ч.411.

и умножени привелеи. Зъ нами можете списуватись передовая \ Нашему Предместнику Кульчицькому, винь вже знатеме куди и якъ ЩЫ. Зъ Духовенствомъ можете списыватись поередствомъ отца і альбо Лабеньковского. - Сь Главншь Комитетомъ Украинськимъ І вноситись адресуя въ г.Ромни на Московской улици въ домъ Маріи І Мамотовой для передами Перепелици бо пидь цимъ прозвищемъ ишитету тамъ буде видберати ваши письма. Зъ Надбужанськимъ можете списуватись адресуя на имя Станового Пристава ького уПзда Пана Брновицкого въ м.Илиньях, черезъ ніого можете и до Кіевського комитету, оть которого будете получати гроти на І общественни. - Не забудьте тильки въ начала письма класти таку і и знаки:

..Гетманщина...Слава ...и погибель Москалямь... (перед кожним І оригіналі поставлені візерунчасті значки з крапок і вигнутих ліній). ца свого не подписуйте а тильки надписуетесь Атаманомъ правого оа. - Надіємся що Ви не откажетесь вирно щиро и по правди Украйни; а если би паче нашего чаяння на це не согласьились, то що незхочете зробити злого ужитку, для родини своєїи, сь цюго І опасаясь кари Господній и анафема видь всьихъ украинцевъ а помсти . кому Господь поручивъ жеребь и ечастіе Украйни, іосклонний для Васъ Кошовий Атамань славного Запорожського ій цілой Украйни Великій Князь Руській Ивань І Федоровичу Шуйскій І року Господня 1863

Цекаврія мця 12 дня.

Г, Галичь».

вча генерал-губернатор генерал-ад'ютант Анненков обґрунтовано цей твір школярською витівкою, він звернувся до київського й ського губернаторш із вимогою провести перевірку наведених даних, яояся, що в Ромнах за вказаною адресою проживали інші люди, а Юго Липове цюго поліцейського чиновника ще раніше вигнали з роботи у. Тим не менш, цей документ дає нам щедрю поживу для роздумів Бливості польсько-українських відносин зазначеного періоду.

ЩквЧЯ значні агітаційні потуги польські повстанці спрямували на дів, вони не оминали своєю увагою й ще одну чисельну національну Поділля. Підтверджує це вміст справи «Про обурливий заклик до І, який з'явився єврейською мовою в Кш'янш-Подільському»¹. У ніч на зня 1862 р. на головній синагозі міста й шести молитовних школах змими були приклеєні літографовані тексти:

«Перевод с еврейского.

Ш. Слушайте братья наши, сину Израиля; слушайте и да воскреснеш душа ШИШа. Опоясайтесь силою, возмужайтесь, скрепите сердца ваши вместе с Ицргими жителями Царства Польского и делайте добро, и знайте братья ШШи, да улучшит Бог ваш бит; ибо всякий человек должен стараться всеми

силами для пользы Царства, где имеет жительство, того ради дол всякий, по силе своей, содействовать братьям нашим - сыновьям Ей жителям Польши, заключить с ними союз и бити им в помощи всеми сил нашими и не смотря на то, что работы много; ибо не на тебе одном л окончание всей работы, как наши мудрецы сказали. Всякий Израиль должен серьезно и строго держаться прямого и хорошего пути, не бегать улицам и базарам, не делать никакого шума и крику, но все возм сделать, не щадя ничего для помощи нашим землякам, ибо только любовь дружбою можем ожидать всего для пользы всех Израилев. 1го числа ме Швата (Декабря), довольномира и благословения, 1861 года».

Навряд чи ці палкі звернення викликали в подільських євреїв прагне підтримати поляків реальними діями. Губернатор у супровідному зауважував, що авторитетні представники єврейської громади розцінили листівки як провокацію, висловили своє обурення діями авторів і н зобов'язалися відшукати останніх.

Але основні агітаційні заклики організатори повстання, зрону спрямовували на своїх співвітчизників, інколи виявляючи справжні чу наполегливості й винахідливості. Так, керівник жандармів губернії 18 ч 1863 р. проінформував ПІ Відділення, що деякі штаб- й обер-офі Севського піхотного полку, чії прізвища закінчувалися на -ський, отр поштою з Варшави від Центрального Комітету польськомовні друко заклики до повстання. Офіцери негайно передали листи своєму керівництв¹

В умовах пропагандистської війни особливого значення наб символіка. Вище вже згадувалося про масове використання по Національних або траурних кольорів із метою демонстрації своєї опоз російської влади. Зрозуміло, що ще більшого ефекту досягали за р плондрування або знищення ворожих символів. У справі з загаль відомостями про повстання знаходимо секретний рапорт полковника Гедде 6 квітня 1863 р. про те, що на початку попереднього місяця в Черноост² Проскурівського повіту вночі невідомі зняли державний герб, який висів дверима місцевого 4-класного училища. На другий день герб відшукал криниці².

Однак лише пропагандою підготовка до повстання на Поділлі обмежувалася. Питання зброї, набоїв та пороху й напередодні подій, і під ч після їх закінчення мало для підпільників і влади визначальне значеі Яскраво ілюструє цю тезу донесення полковника Гедде, укладене вже початку 1864 р. Підставою до початку справи стала інформація, отримаї приватний спосіб начальником Кам'янецької жандармської команди капіта Поповим, про те, що в орендарів с. Примощаниці (у тексті - Примощан Могилівського повіту Фелікса й Франца Сошинських у фруктовому св³ прихована зброя. Капітан Попов був відряджений до цього села з меї провести раптовий обшук, «<...> при котором у саду, когда било обрані

ание на маленький находящийся в оном амбар, то капитан Попов тил, что огородник владельца означенного имени Пашковского, ічичайно чем-то озабочен, приказал того огородника там же обискать, чек найден у него бил за пазухою заряженный шести пульный револьвер и нь машинок для литья пуль. А при осмотре означенного амбара, в разных ьтих местах втискано било одиннадцать бутилок пороху, три ствольних и два одноствольних ружья, девять пистолетов, две сабли, ья шашка, шесть отверток к ружьям, пороховница с порохом, Щ/цмьдесят готових патронов, сто одиннадцать пуль круглих, токових же носто девять пистолетних, и нарезних ружейних карточей один фунт; е чего бил произведен обиск в доме самого помещика Пашковского, у ого в компоте в шкафу найден между книгами один пистолет, а в углу Шати между тростями и чубуками на полке небольшой топор, на коем часен Польский одноглавий орел, с польскою надписью: «Згсгехс Воге». В ире же арендаторов Сошинских, не бивших в то время дома, ничего \рительного и предосудительного не оказалось».

Немає жодних сумнівів, що весь цей арсенал збирався для цілком Каретної справи, але не був задіяний, оскільки реальні бойові дії на Поділлі • М і не почалися.

• р Те, що в Могилівському повіті діяла підпільна повстанська організація, ієрджує й цитата з іншої справи' з ДАРФу «Про поміщика Подільської ції Стефана Буцинського, щодо заклоту» 1865 - 1869 р. У поданому в листі генерал-губернатора до Головного начальника ІІІ-го Відділення Долгорукова знаходимо таке: чВ июле месяце прошлого года, получено Ш сведение о лицах, принадлежавших к революционной организации в Щ/щлевском уезде Подольской губерний, к которой, по сведениям, адлежал, между прочими, помещик Стефан Буцинский. При розискании инского оказалось, что он, по полученному еще до означенного обвинения паспорту, виехал из России и с тех пор не возвращался.

Щ&, Между тем, в настоящее время Подольский губернатор доносиш мне, Кф 7 июля сего года в Могилевском уезде, близ имени Буцинского, били ШШайно найдени крестьянскою девочкою, заритие в землю бумаги, Щшвнние рукою Буцинского, или принадлежащие ему, которые изблчиают в • М одного из главнейших революционных деятелей, находившегося в Шшошениях с польскими агитаторами за границею, как-то: Галензовским, ШЮОЦким и другими.

Ш По произведенному затем обиску в доме Буцинского, в числе других ШШаг найдено письмо на малороссийском языке, писанное Буцинским из щраницы 21го июля 1864 года к крестьянам с. Немеричи (сучасне с. Немерче, Иированокуріловецького р-ну).

К' По поводу означенного открытия, производится теперь надлежащее ШШедование, а именование Буцинского подвергнуто секвестру.

¹ ДАРФ -Ф 109., 1 екс -Оп. 38. 1863 -Спр 23, ч 19. -Арк 19.

² Там само. - Арк. 9.

³ Там само. - Арк. 35 - 36.

Об этом считаю дотом довести до сведения Нашего Сиятель потому что настоящий случай доказывает, что все уверения поляков I би в настоящее время никто из них не думает действовать на Запад край, в духе пропаганды, совершенно ложны, а напротив можно заключить что теперь они стараются направлять свою деятельность даже на класе народ а».

Додамо до цього епізоду, що йдеться про обставини життя в ідо польського публіциста й письменника Стефана Бущинського (Вивгсгупвкі, 1821 - 1892, Краків), який за участь у повстанні був засуджений царським урядом до страти.

Таємні запаси зброї знаходили й в інших повітах. Бувало й змовники самі привертали до себе увагу влади, нервово намаг позбутися доказів своєї антиросійської діяльності. Наприклад, Проскурівському повіті дворянин Косткевич - родич поміщика с. Соко Пржелуцького разом із графом Стадницьким вивезли на шарабані в 12 пік і понад пуд пороху в пляшках. Ці докази невдовзі були знайдені, візка вказали на винуватців, які негайно й були заарештовані.

Військове начиння знаходили не тільки в сільській провінції, зазначалося вище, підозра падала й на чиновників губернського адміністративного апарату, часами небезпідставно. Наприклад, у донкерівника губернських жандармів від 24 березня 1864 р. сповіщало 22 числа того ж місяця сторож Подільської Казенної Палати вкнайшов в архіві цієї установи мішок із 16-ма фунтами пороху¹, а 28 квітня ще один мішок знайдений на сходах квартири Голови I, Левицького. Тут було лише три фунти вибухової речовини, а на польською мовою зроблено напис: «3 цибика №4, проба, для міста Кам' Порох було ідентифіковано як австрійський². Не дивно, що після знахідок полковник Гедде вважав за потрібне дописати до рапорту: «Присовокупляю к сему, что в означенной Палате, все чиновники за в малым исключением — поляки, за благонадежность коих в политическом отношении поручиться нельзя».

Аналізуючи збірки документів зі складу ДАРФ, пов'язаних із Сі повстанням, слід пам'ятати про специфіку діяльності жандармського відомства - запобігання антиурядовим виступам і покарання винних. В військовий дії описані в матеріалах інших інституцій, які зберігаються в архівах. Тут у першу чергу згадаємо Російський Державний військовий історичний архів, який також розташований у Москві. У його складі є фонд №484, присвячений обставинам Польського повстання 1863 - 1864 який містить 2985 одиниць зберігання. Відображені тут і подільські. Наприклад: Оп. 1., Спр. 54 - «Донесення командуючого військами Київського військового округу генерал-лейтенанта Анненкова Олександровича до вое міністру про становище в окрузі, пов'язане з польським по

¹ ДАРФ - Ф. 109., 1 екс - Оп. 38. 1863 - Спр. 23, ч. 19. - Арк 46.

² Там само. - Арк. 47

гування військ...» (54 арк.); Спр. 78 - «Листування Штабу Тульчинського Псового загону (9-а арт.бригада) з начальниками поліції повітів, Ндирами підрозділів, штабів військ Київського військового округу про в Подільській і Волинській губерніях загонів озброєних поляків...» (врк); Спр. 85 - «Донесення військових штабів у Штаб Тульчинського про настрої населення й начальників повітової поліції в районах міст Гина, Браїлова, Вінниці...» (51 арк.) та інші подібні збірки документів.

У ДАРФі найбільше матеріалів із нашої теми відображають ще один діяльності III Відділення - покарання (а з часом - і помилування) к. Один із перших документів такого спрямування знаходимо у все тій "архиві цитованій нами архівній справі «Про події 1863 р. в Подільській ції». Останнє вміщене в ній донесення полковника Гедде стосується 'в поляків, спрямованих на послаблення репресивного режиму. чна форма дій мала бути такою ж, як і два роки назад - подача адреси 'я імператора: «Главная цель поляков, подать такой адрес, заключается в чтобы избавиться от взискания с нового года 10% сбора, упразднения О-Полицейского Управлением и прекращения всех дел, заведенных в и о Политических преступлениях; о том же, что они еознаютя в "ениях своих, или, что они отрекаются от всего того, что просили составленныи ими на дворянских выборах в 1862 году, они и не т».

те, що кара була жорсткою, бачимо з цифр, наведених у вищезгаданому И генерал-губернатора Анненкова стану трьох губерній: «По лациям моим подвергнуто: а., смертний казни 7, б., каторжной г,е в рудниках 80, в., в крепости и заводи Сибири 651, г., на поселение и ие в Сибири 537, д., в арестантские роты 259, е., в солдаты 19, ж., в ченние губерний 36, з., под надзор полиции 243 и к., выслано за границу Шо подтверждения отдельных начальникові — разстрелянию 4, в рудники, ти и заводи Сибири 10, в арестантские роты 2, в Сибирь на поселение пье, а также в отдаление губерний 58 человек». На момент укладання ' під арештом і слідством перебувало 1008 осіб.

Ці дані стосуються всього Південно-Західного краю й частка подолян у відносно невелика. Виокремити досьє вихідців із Поділля серед чисельних персональних справ у складі фонду №109 доволі ематично. Адже описи переважної більшості судових фондів в архівах колишнього СРСР, на жаль, не містять географічної ідентифікації, зчисль лише іменами фігурантів справ. Повною мірою цей недолік сться й матеріалів ДАРФ. Тут розміщені цілі масиви збірок документів із и «Про такого-то». Лише кардинальне збільшення таких титулів них справ від початку Січневого повстання й до кінця 1860-х рр. дозволяє зробити висновок про те, що в цьому випадку маємо справу з ентами учасників польського повстання. Дуже рідко в назвах цих ць зберігання зустрічаємо вказівку на губернію, із якої походила особа.

Як, наприклад, у вищезгаданій справі про С. Бушинського або «Про два Подільської губернії братів Івана, Миколу й Фелшціяна Длугоборських»¹.

Слід зазначити, що архівісти ДАРФу останніми роками працюють над програмою розміщення описів в Інтернеті. На сайті ар регулярно з'являються все нові довідкові матеріали. На жаль, на сере 2013 р. описи 1-ї експедиції ще не були доступні у світовій мережі. О можемо сподіватися, що найближчим часом уважні дослідники змо вільно скористатися такими електронними реєстрами й проаналізувати к прізвище учасника повстання 1863-го р., чії справи зберігаються в я. Значно полегшить цю роботу й використання доступних уже сьо електронних ресурсів, як, наприклад, «Зведеного списку учасників пов 1863-1864 років»².

Крім таких персональних справ діячів протиросійського руху, у зберігається чимало узагальнюючих збірок, у яких зібрана інформація з чи іншого питання. Із нашої теми привертають увагу такі: «Про осіб, висл з Подільської губернії за участь у заколоті», «Зі списками про приб- політичних злочинців у Сибір протягом 1864 р.»⁴ така ж за 1865 р., смерть політичних злочинців»⁶, «За проханнями про помилування засуджених за участь у польському заколоті»⁷, «Про вислання за політич мотивами з Південно-Західного краю»⁸, «Про повернення заколотників' засланя»⁹, «Про повернення заколотників з арештантських рот»¹⁰ тощо.

Із часом усе більше стає справ, пов'язаних зі звільненням повстанців послабленням режиму їх утримання. Рубіжною тут є збірка документів 18 «Про височайше повеління, яке відбулося 17 травня 1867 р. щодо гірший н справ за заколотом 1863 р. і помилування учасників»¹. Із цього ч- матеріалах 1-ї експедиції III Відділення імператорської канцелярії що бачимо великі колекції персональних досье про помилування учас повстання 1863 р. Як правило, усі вони розміщені в описі під о порядковим номером, але кожна окрема персональна справа значитьс самостійна частина цієї загальної архівної справи.

Так, до опису № 42 1867 р. належить одиниця зберігання № 15, містить 177 частин, кожна з яких присвячена переважно одній, але інк кільком особам. Наприклад, частина 2 містить документи про представ відомого подільського роду І рохольських - Владислава. У наступному, 1 му році Іа експедиція породила 113 збірок документів, пов'яз

ннями повстанців або їх родин про помилування'. Із 1869-го р. маємо справу № 18, яка містить 92 окремі частини.

Зауважимо, що відсоток подолян серед героїв справ дуже невисокий. Так, глянутій нами подібній збірці документів на 273 аркушах «За нями про помилування осіб, засуджених за участь у Польському Оті» не було жодного фігуранта з Подільської губернії². Ба більше - серед чисельних імен уродженців Польщі й Білорусі зустрічаємо лише одного вника українського Правобережжя - Антона Потоцького з Волині.

До 1869-го року відноситься великий блок персональних справ, номером 17 (418 частин), під спільною назвою «Про політичних ». Ці частини стосуються окремих осіб і не дуже різняться одна від за обсягом, у середньому складаючись із 20 - 30 аркушів.

1870-х рр. у фонді III Відділення відклалися потужні колекції справ під ною назвою «Про полегшення долі осіб, які взяли участь у польському НІ 1863 року». Цікаво, що вони сформовані за географічним ом: окремо йдуть справи щодо вихідців із Царства Польського, о - Північно- Й окремо Південно-Західного країв. Це, звичайно, не поділ рніями, але робота історика-дослідника певного регіону суттєво ється. Обставини покарання уродженців трьох правобережних ьких губерній зберігаються в подібних збірках за 1871-й³, 1872-й⁴, У, 1874-й⁶, 1876-й⁷, 1878-й⁸, 1879-й⁹, 1880-й¹⁰ роки. Поодинокі справи штабу приховані в описах під іншими роками.

"Зразком подібної збірки документів може бути справа «Про Йосипа івського»¹¹. Її основний зміст викладений в одному з хронологічно :іх у збірці документів - Доповіді Міністра внутрішніх справ від го 1883-го року: «<...> *Дворянин Подольской губерний Иосиф ский, 19 лет, за участия в шайке мятежников лишен бш, по машии командовавшего войсками Киевского военного округа, всех прав оняия и сослан в каторжніе работи на 10 лет (на Нерчинські заводи - на оснований же Всемилостивейших повелений, последовавших в ієние участи политических ссильных, он по увольнении от работ, ановлен в прежних правах происхождения и с 1877 года проживаеш в алежащем ему в Елисаветградском уезде, Херсонской губерний, имени ий час перед тим він проживав в м. Павлограді - авт.), состоя под ~ром полиции.*

¹ ДАРФ. - Ф 109., 1 екс - Оп.39. 1864 - Спр. 388

² Див: <http://к1пс.парос1.п1/1864/8р1з-А.Б1п#05>

³ ДАРФ - Ф 109, 1 екс - Оп. 38. 1863. - Спр. 23, ч. 333 (36 арк.)

⁴ ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс. - Оп. 39. 1864. - Спр. 265 (575 арк.).

⁵ ДАРФ - Ф 109., 1 екс. - Оп. 40. 1865 - Спр. 31 (581 арк.).

⁶ ДАРФ - Ф 109., 1 екс. - Оп. 39. 1864 - Спр 266 (507 арк)

⁷ ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс. - Оп. 40. 1865. - Спр. 32 (279 арк)

⁸ ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс - Оп. 40. 1865. - Спр. 39., ч. 8 (99 арк.)

⁹ ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс. - Оп. 40. 1865. - Спр. 127, 4. 1 (173 арк.).

¹⁰ ДАРФ. - Ф 109., 1 екс - Оп. 40. 1865 - Спр. 127, ч. 2 (186 арк.).

¹¹ ДАРФ. - Ф. 109, 1 екс - Оп. 42. 1867 - Спр. 157 (214 арк.).

, - Ф. 109., 1 екс. - Оп. 43. 1868. - Спр. (ПЗ част.).

- Ф. 109., 1 екс. - Оп. 40. 1865 - Спр. 32.

- Ф. 109., 1 екс. - Оп. 46. 1871. - Спр. 14 (55 част).

- Ф. 109., 1 екс. - Оп. 47. 1872. - Спр 18 (39 част).

- Ф. 109., 1 екс. - Оп. 48. 1873. - Спр. 21 (37 част).

РФ. - Ф. 109., 1 екс - Оп. 49. 1874. - Спр. 10 (28 част).

- Ф. 109., 1 екс - Оп. 51. 1876. - Спр. 16 (27 част.).

РФ. - Ф. 109., 1 екс. - Оп. 53. 1878. - Спр. 8 (7 част.).

- Ф. 109., 1 екс. - Оп. 54. 1879. - Спр. 18 (13 част.).

РФ. - Ф. 109. 1 екс - Оп. 55. 1880 - Спр. 21 (6 част.).

РФ - Ф. 109. 1 екс - Оп. 48. 1873 - Спр. 21., ч. 5.

Ньие Новаковский обратился с прошением, в коем, объясняя, занятия сельским хозяйством требуют от него частных отлучек настоящего места его жительства, ходатайствует об освобождении его полицейского надзора, стесняющего его в праве свободного передвижения».

Крім кількох особистих звернень на царське ім'я та листування по чиновниками, у цій справі ніякої додаткової інформації немає. Оіркм позитивну характеристику від Херсонського губернатора, імператор 25 лют задовольнив прохання Новаківського, щоправда, не надавши права прожі в столицях та столичних і західних губерніях. Крім того, йому б~ заборонено поступати на державну, громадську й виборну службу¹.

Аналізуючи документи ДАРФ, пов'язані з Січевим повстанням, можна оминати увагою й ті справи, фігуранти яких не були безпосеред учасниками руху, але цілком поділяли його ідеологію. У першу чергу йд про реакцію на події молодих людей - гімназистів і студентів. Молоді по характерним для їх віку радикалізмом намагалися де словом, а де й д проявити свою позицію. Одна з найгучніших історій відбулася в Кам'ян Подільській гімназії². Тут 19 листопада 1863 р. учень 3-го Новогребельський вдарив інспектора класів Францена в обличчя. Як з'яс; слідство, днем раніше Францен відправив гімназиста в карцер за невивче урок. Після визволення ображений учень зранку дочекався інспектора входу до будинку, напав на нього, двічі вдарив і втік на селянській підводі, його чекала.

Покарання за такий вчинок отримав не тільки сам Новогребельський, й багато його колег. У рапорті головного жандарма губернії від 7 гру; читаємо: *«5 числа настоящего месяца, по постановлений) педагогическ Совета здешней гимназии, бывшего под председательством Попечит Киевского Учебного округа Действительного Статского Советника Вып прибывшего в г. Каменец-Подольск, вследствие беспорядков бывших Гимназии, исключени из оной, по дурной нравственности и поведению, учеников и отдани родителям и родственникам, из коих чете опубликовани по Учебному округу, о том, чтобы впредь не били принима в здешние учебные заведения».* Зі змісту документів цієї справи видно, російська адміністрація розглядала інцидент у безпосередньому зв'яз політичними подіями, що відбувалися в імперії в цей час.

Оскільки й повстання на Поділлі не набуло ознак масштабного військо: протистояння, польський рух невдовзі повернувся до тих форм, **ІЗ ЯКІ** починався - листівок і прокламацій. Жандарми Подільської губернії зн повернулися до розшуків їх авторів. Одна зі справ ДАРФ розкриває обстав подібного слідства в м. Немирові в 1867-му р. Кілька листівок, спрямова проти директора місцевої гімназії Сорокіна з припискою на звороті: *« Возьмут черти наследника и царя!»*, викликали серйозне занепокос поліцейської влади. Серед підозрюваних переважно були поляки, одно

іких прямо закидали участь його батька в повстанні 1863 р. Однак розслідування результатів не дало. Єдине, що змогло запропонувати Ці Відділення — підтримати пропозицію генерал-губернатора Безака про «вселення з Немирова відрахованих із гімназії учнів. Щоправда, пізніше Місцеві жандарми були звинувачені керівництвом у недостатній активності під час розслідування, і сьогодні в складі ДАРФ існує окрема справа про іауваження на адресу полковника Гедде щодо ведення немирівського Слідства¹.

Від початку 1870-х рр. почалася поступова переорієнтація уваги §11 Відділення на нові напрями роботи - польська тематика відходить на ругий план, натомість в описах починаємо зустрічати масиви справ під улами «Про образу осіб імператорської фамілії». А далі все масовішими досє на нових ворогів імперії - терористичні групи, нігілістські, ішалістичні, українофільські та інші організації. Таке активне збільшення й идозміна небезпек для державного устрою примусили врешті III відділення идійти в минуле, передавши на початку 1880-х рр. свої функції новій установі Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ.

Відзначимо, що документальна спадщина цієї інституції також ерігається в ДАРФ, але в ній обставини польського повстання 1863-го року ивають лише приглушеним відлунням давніх часів.

Завершуючи наш огляд, ще раз наголосимо на необхідності ґрунтового й ітемного опрацювання українськими істориками документів із російських рхівних колекцій. Вони донині зберігають масу невідомого матеріалу з історії ої Вітчизни. А коли йдеться про події XIX ст., то саме свідчення з ійських архівів набувають значення першорядних. Що яскраво ідтверджують і комплекси матеріалів, пов'язаних із подіями на наших землях 50-річної давнини.

¹ Там само. - Арк. 46 - 46 зв.

² ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс.-Оп. 38. 1863 -Спр. 342.

³ ДАРФ. - Ф. 109., 1 екс.-Оп. 42. 1867.- Спр. 40,ч. 13. «Про пасквіль, знайдений у м Немирові